

БАЛКАНОЛОГИЈА ПРЕ БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

У време кад је 1969. формиран Балканолошки институт САНУ навршило се двадесет осам година откако је уочи Другог светског рата угашен Балкански институт, једини у југоисточној Европи. У идеолошким приликама какве су владале шездесетих година није се ни помишљало да се између та два института успостави веза и тако обнови насилно прекинути ток балканолошке науке. Први пут се о томе говорило и писало поводом двадесетогодишњице Балканолошког института САНУ. Данас, са дистанце од тридесет година, о повезаности двају института може се говорити с много више аргумената. Овај уводни текст за Споменицу којом се обележава тридесет година од оснивања Балканолошког института права је прилика да се исправе грешке из прошлости и да се једна, за историју балканских народа изузетно значајна, институција рехабилитује. Као основа за то, која обеснажује идеологијом оптерећену слику о Балканском институту, могу да послуже публикације објављене за његовог кратког живота (1934–1941), пре свега часопис „Revue internationale des Étues balkaniques“, потом серије *Књига о Балкану*, чије су прве свеске и објављене, *Балкан и Балканци* и друге едиције. Све заслуге припадају оснивачима Института Ратку Парезјанину и Светозару Спанаћевићу, и његовим научним утемељивачима Милану Будимиру и Петру Скоку.

Програм Балканског института у много чему је ишао испред свога времена. Пре свега кад је реч о „балканском јединству“ и потреби за сарадњом међу балканским народима. У „Уводној речи“ за прву свеску *Књиге о Балкану* јасно се исказује тежња „да се балканске државе зближе, да поставе међусобне чврсте политичке и привредне споразуме и савезе, да се народи балкански узајамно допуњују и помажу, да се међу њима развије дубоко и трајно осећање солидарности и заједнице за које постоје многобројни услови и још већа потреба“. Колико је ово програмско начело означило прави смер у сарадњи балканских народа показује искуство нашег времена, остваривање парцијалних интеграција увод је у глобалну европску интеграцију.

Можда неке поставке у програмским начелима Балканског института данас делују анахроно, али ваља имати у виду да нас од тог времена не дели само шездесет година већ и много тога што се у међувремену догодило у овом делу света (Други светски рат, сукоби међу земљама Балкана, распад Југославије). Међутим, већина основних идеја припада вредностима сваког времена и сваке цивилизације. То је, пре свих, начело толеранције међу народима који живе на Балканском полуострву, Југословенима (под којима се подразумевају сви главни чиниоци тадашње југословенске заједнице), Бугарима, Грцима, Арбанасима, Румунима и Турцима. Потом, идеја о продубљивању сазнања о догађајима који зближавају балканске народе, а не о онима који су водили у сукобе. Историјска судбина, испреплетеност интереса, обичаја, језика и књижевности, узајамни утицаји у уметности и култури, све су то елементи на којима би се, по мишљењу аутора тога програма, могло градити „балканско јединство“. А крајњи циљ јесте то да се отворе перспективе овом региону, као делу велике породице европских народа. Одиста импонује зрелост у начину размишљања оних који су стварали Балкански институт, уграђујући у његове темеље идеје нашег времена. Многе од тих поставки наћи ће се, с намером или случајно, на страницама докумената на којима је настао Балканолошки институт САНУ. Наравно, крајем шездесетих година о томе се није могло говорити, још мање писати. Стога идеја о вези двају института, као израз континуитета у развоју балканолошке науке, добија још чвршће упориште.

Амбициозни програм Балканског института у деценији која претходи Другом светском рату само је делимично остварен. Његов превасходни успех садржан је у чињеници што је окупио готово сву европску научну елиту свога доба, истраживаче који су се бавили историјом народа и култура, језиком и књижевношћу, уметношћу и економијом. Забележено је да је само три године по оснивању Балкански институт већ имао више од 400 сталних сарадника из готово свих европских земаља, и то изузетна имена, од којих ћемо бар нека касније поменути. Ради првог утиска довољно је погледати имена аутора појединих прилога у најважнијем часопису свога времена „*Revue internationale des Études balkaniques*“, или оних који су учествовали у остваривању неке од едиција Института, или пак прелистати прву монографију о Београду, на којој су сарађивали сви виђенији стручњаци тадашње Југославије. Остваривање тако замашних научних подухвата било је могуће захваљујући доброј организацији и успешној међународној сарадњи. Тим којем дугујемо захвалност чинила су двојица публициста, Ратко Парежанин и Светозар Спанаћевић, и два врсна научника Милан Будимир и Петар Скок. Труд прве двојице омогућавао је добро функционисање Института, док су друга двојица залагала свој научни ауторитет како би привукли врсне познаваоце балканолошке проблематике и њиховим прилозима обезбедили висок ниво публикација Института.

Из програма Балканског института види се да његово опредељење није био рад на истраживачким пројектима, бар не током кратког раздобља његовог постојања. Институт је био усмерен на издавање часописа, едиција и посебних монографија. Управо зато није имао сопствене тимове који би се бавили одређеним балканолошким темама. Вероватно би у некој каснијој фази и то било остварено. Овако, богата библиотека од преко 15.000 књига и часописа омогућила је да се при Институту окупи већи број спољних сарадника који су на различите начине доприносили његовом раду (писањем чланака и студија или техничком сарадњом). Можда бисмо као пројекат Института могли да означимо рад на енциклопедијама балканских земаља, тим пре што је он добро замишљен и делом остварен. Коначна идеја је била објављивање *Опите енциклопедије балканских земаља*. Свесни обимности посла, организатори су се, међутим, определили за тематске свеске. Прва међу њима, објављена у два тома на око 1800 страна, била је *Привредна енциклопедија балканских народа*. Такав избор су одредили практични разлози. Најпре, тиме се није задирало у националне, верске или неке друге осетљиве теме, а потом, и покретачи (Р. Парезанин, С. Спанаћевић, Гојко Круљ) имали су у виду могућност да преко већих привредних организација и министарстава за привреду балканских земаља лакше прикупе изузетно висок износ средстава потребан за остваривање своје замисли. Чињеница да су два тома брзо изашла из штампе потврђује ту претпоставку. Готово цео тираж од 2000 примерака убрзо је распродан или поклоњен сарадницима, док је само мањи број књига смештен у магацин. Ти примерци су, нажалост, страдали приликом бомбардовања 6. априла 1941, тако да је та енциклопедија данас прави раритет код нас.

Када се помене Балкански институт, прва асоцијација је његов часопис „*Revue internationale des Études balkaniques*“. И то с правом. Уређивали су га већ више пута поменути угледни научници Петар Скок из Загреба и Милан Будимир из Београда. До 1939. године изашло је шест бројева с прилозима на светским језицима (енглеском, француском, немачком и италијанском). У уводном тексту првог броја редактори Скок и Будимир су образложили програмску оријентацију часописа, сличну оној самога Института али допуњену погледима на правце развоја часописа, и то са ширином какву балканолошка наука изискује, пре свега, кад је реч о заступљености свих релевантних научних дисциплина. Главни редактори поново су се огласили у четвртном броју часописа уводним чланком под симболичним насловом „*Destinées balkaniques*“ (Балканске судбине). У њему су дали ширу анализу прилика на Балкану пре и после стварања националних држава и указали на потребу за очувањем „самоникле балканске традиције“ која у XX веку трпи притисак „европског духа“. Јединство Балкана у варијацијама, истицање континуитета и дисконтинуитета, сличности

и различитости балканских култура – то су предности у поређењу с аутархичношћу других европских култура.

Као прилог историји Балканског института у наставку текста дат је библиографски преглед садржаја свих бројева „Revue internationale des Études balkaniques“, као и кратак приказ по најважнијим научним дисциплинама. Говорећи о угледним сарадницима, „европској научној елити“, поменули бисмо само нека од имена која су била и остала у врху балканолошке науке. Међу четири стотине имена која срећемо на страницама овога часописа били су и уредници из балканских земаља: Никола Јорга (Румунија), Николас Егзархопулос (Грчка), Богдан Филов (Бугарска), Фуад Киприли (Турска), Лумо Скендо (Албанија) и Александар Белић, док се међу ауторима прилога појављују: Норберт Јокл (Беч), Ш. Пикар (Париз), С. С. Бобчев (Софија), Рудолф Егер (Беч), Шарл Дил (Париз), Михаил Ростовцев (САД), Карл Пач (Беч), Кс. Ламбридис (Атина), Владимир Думитреску (Букурешт), О. Дејвис (Белфаст), Екрем Чабеј (Тирана), Роналд Сајм (Оксфорд), Кр. Санфелд (Копенхаген), Карло Сфорца (Брисел), Стојан Ђуђеф (Софија), а од југословенских научника: археолози Милоје Васић и Никола Вулић, византолог Георгије Острогорски, османиста Фехим Барјактаревић, историчар Владимир Ћоровић, етнологи Веселин Чајкановић, Михаило Филиповић, Владимир Дворниковић, етномузиколог Коста Манојловић, лингвисти Петар Скок, М. Будимир, А. Белић, правник Ђорђе Тасић, хералдичар А. Соловјев, романиста Миодраг Ибровац и многи други, дакле, људи чија су имена и дела ушла у историју балканолошких научних дисциплина.

За разлику од „Revue internationale des Études balkaniques“, серија *Књига о Балкану*, па и едиција *Балкан и Балканци*, имале су нешто другачији карактер, мање научан, а више популаран. Амбиције уредника и редактора очигледно су биле велике. Жеља да се преко широке мреже сарадника покрију све области балканологије и читава југоисточна Европа можда је могла бити остварена да није букнуо Други светски рат. Из едиције *Књига о Балкану* објављене су две свеске, а из серије *Балкан и Балканци* четири: прва књига, програмска, под насловом саме едиције, дело је П. Скока, М. Будимира, Р. Парезанина, С. Спанаћевића и Г. Круља; другу књигу, *Борба за независност Балкана*, написао је Владимир Ћоровић; трећу свеску, под насловом *Вођи бугарског народа*, написао је Георги Константинов, док је аутор четврте, *Југословенска мисао*, био Фердо Шишић. У припреми је остало још неколико свезака ове едиције, неке и у целости завршене: *Стари Балкан* (од праисторије до доласка Словена), затим *Балкански хероизам*, *Народна песма на Балкану*, *Велики људи Балкана*, *Балканска заједница*.

Простор нам не дозвољава да се бавимо подробнијом анализом садржаја ових двеју едиција. Оне ће свакако бити предмет једне опширније студије, али овде бисмо, илустрације ради, навели акценте садржане у насловима појединих поглавља прве књиге истоимене

серије *Балкан и Балканци*. У првом делу, „Балканска земља и балкански човек“, говори се о природним одликама поднебља које су условиле кретања народа и војски на овом тлу, док су „Балканске границе“, „Балкански народи и расе“, „Балканска жена“, „Град и село, четрдесет векова балканске прошлости“ само неки од подналова. Други део посвећен је балканским културама, језицима, писмености, књижевности, верској култури, уметности. Завршно поглавље насловљено је „За бољи, нови Балкан“ и у њему су аутори указали на програмска начела садржана у Парежаниновом тексту „Реч пре свега“ или у уводном чланку Скока и Будимира за први број „Revue internationale des Études balkaniques“.

Међу издањима Балканског института несумњиво најзначајније место, и то из више разлога, има монографија *Београд*, штампана на српском, француском и немачком језику, док је енглески превод остао необјављен. Важна је као прва научно писана монографија о Београду, а њена промоција имала је да обележи стогодишњицу доношења првог Закона Општине града Београда (1839). Нажалост, као што ће се показати, управо је та књига била судбоносна за Балкански институт и његово постојање.

Концепција монографије о Београду и рад на њој показују сву озбиљност приређивача. Редакциони одбор, који су чинили песник и књижевник Сима Пандуровић и публицисти Боривоје Гавриловић и Ратко Парежанин, сачинио је заједно с П. Скоком и М. Будимиром садржај појединих поглавља и позвао на сарадњу 42 угледна аутора, историчаре и географе, етнографе и музикологе, урбанисте и архитекте, социологе и економисте. Обиман рукопис приређивачи су готово троструко скратили, уједначили и ускладили, те је тако настао текст који делује као хомогена целина посвећена историјском развоју Београда, његовом културном и друштвеном животу од најстаријих дана, од праисторијске Винче, келтског и римског Сингидунума, доба деспотовине и турске власти, преко ослободилачких покрета XIX века, балканских ратова и Првог светског рата, до 1918. године и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу. Сви ти догађаји у којима је Београд играо важну улогу стављени су у контекст ширих историјских, културних и привредних токова на тлу Србије и Балкана у целини. Тако приређена монографија, без тематских пропуста, делује као књига писана једном руком и једним стилем, иако иза тог замашног подухвата стоје многобројни научници и снажне интелектуалне индивидуалности: између осталих, историчари Виктор Новак, Владимир Ћоровић, Михаило Динић, археолог Растислав Марић, етнолог Веселин Чајкановић и Боривоје Дробњаковић, лингвисти Александар Белић и Милан Будимир, историчари уметности и архитектуре Милан Кашанин и Бранислав Којић, књижевници Јован Дучић и Владимир Велмар Јанковић, публицисти Станислав Краков и Предраг Милојевић.

Изразак монографије *Београд* свечано је обележен на великом Београдском сајму у јесен 1940. године. Веома ласкаву оцену о књизи дала је у „Политици“ Исидора Секулић речима: „Ово не само да је сјајна историја Београда, већ и досад најбоља историјска књига о српском народу.“ На несрећу, у свечану и слављеничку атмосферу убрзо се умешала политика. Други светски рат оглашен је у Судетима злокобно запретивши да ће се проширити на читаву Европу. Незадовољан текстовима о страдању српског народа у Првом светском рату, о вешању и убијању жена и деце у Мачви, и фотографијама које су потврђивале те догађаје, немачки посланик Фон Херен пренео је председнику Београдске општине Јаши Томићу захтев своје владе да се сва три издања, српско, француско и немачко, забране, а да се енглеско повуче из штампе и слог уништи. Немајући избора, Општина Београда као финансијер и Балкански институт као издавач морали су да прихвате ултимативни захтев и униште преостали тираж. После напада на Југославију, за одмазду, Балкански институт је укинут наредбом немачког војног заповедника од 27. августа 1941. Његова драгоцену библиотека, документациони центар и архивска грађа заплешени су и предати Немачком научном институту у Београду, а даља судбина ових вредности није позната. Да апсурд буде већи, обнова Института није дозвољена ни после ослобођења Београда 1944, а његови директори Ратко Парезанин и Светозар Спанаћевић проглашени су за народне непријатеље (!). Парезанин је успео да избегне из земље а током дугогодишње емиграције сарађивао је с Институтом за југоисточну Европу. За собом је оставио доста података о раду Балканског института, забележених по сећању. Једна таква књижица, под насловом *За балканско јединство* и поднасловом *Оснивање, програм и рад Балканског института у Београду (1934–1941)*, издата у Минхену 1976. године, послужила је као добра основа за писање ове хронике. Кодиректор Балканског института С. Спанаћевић, ухапшен је и осуђен на смрт, али му је казна замењена за казну од двадесет година робије. Умро је у затвору 1947. године.

У поратној Југославији име Балканског института дуго је прећуткивано, а то је имало негативних последица и по развој балканологије као научне дисциплине. Прве иницијативе усмерене ка оснивању сличне установе покренуте су у Сарајеву, где се 1954. године у оквиру Научног друштва Босне и Херцеговине оснива Балканолошки институт. На његовом је челу био познати лингвиста и оријенталиста Хенрик Барић, а после његове смрти 1959. руковођење Институтом преузео је етнолог Миленко Филиповић. Међутим, делатност ове установе није била разграната и углавном се сводила на област интересовања њених директора – лингвистику и етнологију. Тек 1962, с формирањем Центра за балканолошка испитивања при Академији наука БиХ и захваљујући његовом директору академику Алојзу Бенцу, отпочиње организованије и мултидисциплинарно

засновано бављење балканологијом. Центар у Сарајеву је од самог оснивања окупљао бројне сталне сараднике из свих тадашњих југословенских република, организовао је научне скупове, покренуо је часопис и серију посебних издања, а објавио је и монументално петотомно дело *Праисторија југославенских земаља*.

Подстицај развоју балканологије и допринос стварању услова за покретање Балканолошког института САНУ дало је и оснивање Међународне асоцијације за проучавање европског југоистока (AIE-SEE) као дела UNESCO-а. Године 1963. формиран је и југословенски Национални комитет за балканологију који је годинама координирао рад југословенских научних центара. Све те околности олакшале су процес настанка Балканолошког института САНУ у Београду, чије тридесетогодишње постојање обележавамо овом споменицом.

Никола Тасић

